

Західна історіографія про проблеми військового полону на території українських земель у контексті

Проблему військового полону під час та після Першої світової війни на території Російської імперії неможливо розглядати без залучення сучасної західної історіографії.

Вона представлена двома основними школами – європейською та американською.

Західні історики, починаючи із 1980-х років, стали цікавитися цією проблемою, а після 1991 року отримали доступ до академічного обміну між Сходом та Заходом.

Вчені з багатомовними навиками, зацікавлені у підготовленні та розв'язанні проблем та перспектив вивчення питання військовополонених, досліджували архівні джерела, які довгий час залишалися недослідженими. Приведені ними важливі дослідження про військовий полон у Росії, Німеччині і Габсбурзькій імперії ґрунтувалися на даних, отриманих в архівах тих країн. На жаль, жоден з дослідників не працював в архівах України.

Райнхард Нахтігаль (Reinhard Nachtigal) [1], Георг Вюрцер (Georg Wurzer) [2], Алон Рахамімов (Alon Rachamimov) [3], Ганс Ляйдінгер (Hannes Leidinger) [4], Верена Моріц (Verena Moritz) [5], Юцель Янігдаг (Yucel Yanikdag) [6] та інші вчені дозволили значно розширити обсяги знання з розглядуваної проблеми на Заході. У своїх дослідженнях вони використовують архіви, нові поняття та методи, специфічні для дослідників військового полону, та розширюють знання про Першу світову війну.

Серед сучасних австрійських дослідників проблеми військового полону необхідно відмітити Г.Ляйдінгера (Hannes Leidinger) та Верена Моріц (Verena Moritz). Оpubліковані ними матеріали дослідження присвячені військовополоненим, де вони проводять глибокий аналіз подій та організаційного середовища трьох глибинних шоків, перенесених російськими, німецькими та австро-угорськими полоненими. Першим з яких було захоплення, що ізолювало їх від попереднього способу життя. Другим була революція у країнах їх "господарів", яка змусила їх прийняти ту чи іншу сторону та змінити свої власні ідеали та ідентичність. Третім – репатріація на перевтілену батьківщину, де вони знову мусили пристосовуватися до нового життя. Книга містить значний обсяг інформації про ці події та пов'язує їх із певними проблемами європейської історії: як

військовополонені Першої світової війни посприяли розповсюдженню комунізму у Центральній та Східній Європі?

Г.Ляйдінгер і В.Моріц у своїх дослідження спираються на австрійські та російські архіви, а також на опубліковані документи та літературу, яка ґрунтується на американських, британських, французьких та угорських джерелах. Вони проаналізували газети, щоденники та інші особисті джерела історії, для того щоб підтвердити чи спростувати офіційні документи. Учені пропонують досить ґрунтовну бібліографію, велику кількість посилань, чудові додатки – фотографії та карти. Автори доходять висновку, що усі держави, які вели війну на східному фронті, її програли. В усіх країнах відбулися революції або рішучі "зміни режиму". Робота цих дослідників має велике значення для вивчення проблеми військового полону Першої світової війни, а також і для дослідження питання військового полону на території українських земель. Це пов'язане перш за все з тим, що автори виділяють українські території в окрему територіальну групу – Південних губерній Російської імперії і наводять дані про чисельність полонених на кінець 1917 року на території всієї Російської імперії та окремо за територіями. Тому дане дослідження є актуальним для подальшого вивчення історії військового полону на українських територіях у період Першої світової війни.

Серед інших німецькомовних дослідників військового полону на Східному фронті необхідно звернути увагу на працю проф. Райнхарда Нахтігала "Військовий полон на Східному фронті 1914–1918" [7].

У своєму дослідженні автор ставить перед собою досить складне завдання з узагальнення розрізненого дослідницького матеріалу, виявленню ключових пунктів і обґрунтування необхідності й актуальності дослідження військового полону як особливої системи й феномена Східного фронту Першої світової війни. Дослідник правомірно вважає себе здатним на досягнення поставлених цілей, тому що за його плечима роки архівних досліджень у Росії й численні публікації з зазначеної проблематики.

Р.Нахтігаль аналізує монографії й статті з проблеми військового полону Першої світової, що опубліковані після 1990 р., а також узагальнювальні роботи з історії світових воєн, включаючи "Енциклопедію Першої світової війни", яка не так давно вийшла у Німеччині. Особливий інтерес для вітчизняних дослідників становить узагальнення результатів неопублікованих дисертаційних і дипломних робіт, які відповідно до західної історіографічної традиції є невід'ємною частиною наукової дискусії. Для висвітлення окремих проблем автор також звертається до більш ранніх публікацій, у тому числі й міжвоєнного періоду, свідомо залишаючи без

уваги роботи східноєвропейських істориків з проблеми інтернаціоналістів і чехословацького легіону.

За оцінками Р.Нахтігалья, раніше від усіх до вивчення становища своїх співвітчизників у полоні звернулися представники італійської історичної школи, які застосовували методи соціальної історії. Однак вузькість джерельної бази й ґрунтування винятково на спогадах самих військово-полонених не дозволило даним дослідникам піднятися до узагальнюючого або порівняльного рівня. Досить тривалу історію має австрійська дослідницька традиція, що займається переважно вивченням окремих таборів військовополонених. Перебуваючи під впливом реалій "холодної" війни, західнонімецька історична наука довгий час концентрувалася на висвітленні долі військовополонених Другої світової, і тільки в останні роки тема полонених Першої світової війни почала привертати до себе пильну увагу. Безперечне ж методологічне й аналітичне лідерство у вивченні проблеми належить англосаксонським дослідникам. У такий спосіб, за попередніми висновками автора, незважаючи на застосування методів соціальної історії, історії менталітету й навіть гендерної історії, військовий полон Першої світової війни залишається в історичній науці несприйнятним і маловивченим феноменом.

Дослідницький досвід самого автора з вивчення питання військового полону часів Першої світової війни не дозволяє йому дотримуватися вузьких рамок історіографічного огляду. Зупиняючись на дискусійних моментах, Р.Нахтігаль часто звертається до результатів своїх робіт, що дає можливість чітко виявити його власний методологічний підхід до дослідження проблеми. На думку автора, перспектива самих історичних акторів, завдяки широкій пропаганді "сучасною військовою історією", не допомагає створити історію організації й структур військового полону, якій він сам віддає перевагу. З його погляду, безплідними в цій перспективі виглядають не тільки локально-історичні дослідження окремих таборів, але й вивчення структур військового полону однієї країни. Ключ до цілісного висвітлення феномена – порівняльний аналіз усіх країн, які мають стосунок до Східного фронту, а також пошук континуітету з елементами й структурами військового полону Другої світової війни. Пріоритет у вирішенні настільки масштабного завдання повинен бути відданий аналізу саме архівних джерел, відсутність базування на які є головним моментом критики окремих досліджень. Однак у тексті самого дослідження автор кілька разів суперечить настільки чітко окресленій і неодноразово повторюваній позиції. Так, за його визнанням, робота К.Мітце, яка присвячена одному лише табору Інгольштадт, дозволяє

окреслити контури організації військового полону в Німеччині в цілому [8], а Г.Плашці при дослідженні питання чехословацького легіону без залучення архівних джерел удалося прийти до тих самих висновків, що й самому Нахтігалю, які ґрунтувалися на великій джерельній базі [9].

Структура огляду вибудована відповідно до ступеня розробленості тих або інших проблемних моментів, а також з дослідницькими перевагами самого автора. У розділі загальних питань висвітлюється історіографічна ситуація за наступними проблемами: статистика, використання військовополонених як економічного фактора, порушення міжнародного права, національна й релігійна пропаганда в Центральних державах, питання забезпечення й захисту військовополонених. Далі йде розділ про Німеччину й Австро-Угорщину як країни інтернування військовополонених, при цьому у зв'язку з існуванням недостатньої кількості робіт з цього питання авторові не вдалося виокремити вузлові моменти наукової дискусії, тому тут він обмежився послідовним критичним переказом монографій і статей. Найбільший розділ присвячений огляду досліджень з організації військового полону в Росії, які групуються за наступними ключовими моментами: австрійські військовополонені італійського походження, повсякденне життя в сибірських таборах, проблеми лояльності й державного забезпечення австро-угорських військовополонених, історія революцій у Європі крізь призму військового полону, проблема становища офіцерів і солдат, репресалії. Завершується огляд перерахуванням дослідницьких лагун, постановкою питань порівняльного аналізу, списком джерел (куди входять деякі мемуари, робота Н.Головіна й кілька фондів російських архівів з історії австро-угорських військовополонених) і літератури. Визнаючи складність поставлених перед автором завдань, необхідно відзначити нерівномірність розподілу дослідницького матеріалу у роботі, що проявляється в абсолютній перевазі матеріалу й висновків з історії військового полону в Росії.

Основні самостійні висновки автора, що становлять особливий інтерес і новизну, у загальному можна звести до декількох положень.

Військовий полон Першої світової війни – феномен, що мав місце головним чином на Східному фронті (більше 5 з 9 млн. солдатів, що потрапили за колючий дріт, і офіцерів утримувалися в таборах Росії й Центральних держав) [10]. Як нові риси військового полону автор визначає національну пропаганду в таборах, взаємні поїздки сестер милосердя в держави супротивника з метою огляду таборів військовополонених, а також активну діяльність представників нейтральних держав.

Західний і Східний фронти характеризувалися різними видами полону, що виявлялося не тільки в чисельному вираженні, але й у самому явищі здачі і взяття й системі утримання в полоні. Причинами настільки високого процентного співвідношення полонених до загального складу мобілізованих на Східному фронті, на думку автора, є маневрена (на відміну від позиційної на Західному) війна й багатонаціональний склад армій. Північна частина фронту являла собою однобічну мембрану, проникну з боку російських армій і практично глуху з боку німецьких; на півдні ця мембрана була однаково проникною як з російського, так і з австрійського боку [11].

Структура військового полону в Росії, на думку автора, є відбиттям системної кризи імперії, що привела країну до революцій 1917 р. Тому вивчення військового полону повинне вийти за вузькі рамки окремої проблеми, а відкриття, які зроблені на цьому матеріалі, – використовуватися для висвітлення російської історії в цілому.

Незважаючи на те, що проблема взаємних репресій щодо військово-полонених між Німеччиною й Росією практично не досліджена, автор робить спробу через опис одного з випадків виявити найбільш загальні риси даного явища й доходить висновку, що німецьке військове міністерство не змогло використовувати даний інструмент тиску. Причиною була Росія, яка не погоджувалася вести переговори й іти на поступки, традиційно жертвуючи інтересами своїх підданих.

Автору належить значний внесок у багаторічну наукову дискусію про наступність між досвідом військового полону Першої світової війни й концтаборами тоталітарних диктатур. На відміну від більш обережних висловлень попередників, які свідчать, що знищення військовополонених у Першій світовій не було державною політикою, Р.Нахтигаль простежує прямий зв'язок між таборами в Росії й націонал-соціалістськими таборами смерті. По-перше, на думку автора, саме військовополонені російських таборів були в період Веймарської республіки активними провідниками расової ідеології й ідеї "недолюдей" на Сході. По-друге, саме дезінфекційні камери, які в Першу світову війну використовувалися для знищення комах, що переносять епідемічні захворювання, в 30-х рр. ХХ століття трансформувалися в газові з використанням Циклону-Б [12].

Порівняння досвіду двох світових воєн дозволяє авторові намалювати картину взаємин полонених представників Західних держав і Росії, що утримувалися в Німеччині в змішаних таборах. Англійці й французи не тільки спокійно дивилися на вимирання російських військовополонених, але й намагалися в період Першої світової на цьому наживатися [13].

Огляд досліджень, присвячених різним аспектам проблеми військового полону Першої світової, дозволив автору визначити достатню кількість дослідницьких недоліків як емпіричного, так і аналітичного характеру. До першого належать питання дотримання міжнародного права на Східному фронті, доля польських військовополонених трьох імперій, а також російських військовополонених у Туреччині й турецьких полонених у Росії. Недостатньо поки що досліджені також багато аспектів історії російських військовополонених у Центральних державах. Цікавим, на думку автора, може стати аналіз дезертирства в багатонаціональних арміях, а також злочинів щодо військовополонених, що виходили не від держави. Поза увагою дослідників дотепер залишаються відносини держави й суспільства до репатрійованих військовополонених у період двох світових воєн, особливо в Росії, а згодом і в Радянському Союзі.

Іноді автор вільно використовує історичні аналогії для підкріплення власних тез. Так, намагаючись відповісти на запитання: чому, незважаючи на сприятливу продовольчу ситуацію в Росії на початковому етапі Першої світової війни, у таборах австрійських і німецьких військовополонених панував голод, – Нахтігаль звертається до висновків А.Солженіцина, які зроблено на матеріалах ГУЛАГу [14]. Не дуже вдалим бачиться пояснення ролі Пруського військового міністерства в системі військового полону Німецької імперії через порівняння з Єврокомісією [15].

Разом з тим деякі автори вказують на не зовсім коректний висновок автора, який зроблений ним при аналізі даних статистичного збірника "Росія у світовій війні 1914–1918 рр. (у цифрах)", виданого в Москві в 1925 р. Звертаючись до "цікавого" поділу чисельності російських військовополонених у Центральних державах: 57% в Австро-Угорщині й 42% у Німеччині, – Р.Нахтігаль наголошує, що радянські статистики просто переплутали цифри з точністю до навпаки. Відповідно всі радянські дані, на його думку, "недостовірні й ненадійні" [16].

Вищевказані недоліки не перешкодили автору досягти головної мети початого аналізу, тому що критичний аналіз проміжних підсумків наукової дискусії англосаксонських, німецьких, австрійських, італійських і російської дослідницьких шкіл, безумовно, стане відправною точкою більш інтенсивного вивчення проблеми військового полону Східного фронту Першої світової війни.

Американську історіографічну школу представляє книга ізраїльського історика Аалона Пелега Рахамімова "Військовополонені та Велика війна: історія захоплення в полон на Східному фронті", видана у 2002 році у Нью-Йорку. На відміну від американської історіографії, в якій широко

використовується теза про те, що саме Перша світова війна поклала початок злочинам комуністичної та фашистської диктатур і що з 1915 по 1918 рр. європейські держави змусили мільйони працювати на національну оборону та прийняти широке державне регулювання економікою, поставлене на потік вбивство солдат та безжальну цензуру, даний автор представляє досить помірковані погляди на ці події.

Все ж таки розглядувана монографія перша, в якій автор ставить під сумнів вищезазначені тези і стверджує, і з цим неможливо не погодитися, що "становище полонених мало відношення до дев'ятнадцятого століття ніж до Освенциму чи Архіпелагу Гулаг [17]". Він пропонує багато фактів на підтвердження того, що австро-угорські солдати в полоні в Росії зіштовхнулися не з репресивним розвитком тоталітаризму, а з хаотичними сутінками "століття прогресу".

Досвід австро-угорських військовополонених був сформований двома факторами: буржуазними ідеями XIX століття про права людини та привілеї класів, з великими труднощами транспортування, організації проживання та годування майже 2,7 млн. австро-угорських військовополонених (які у свою чергу являли собою одну третину загальної чисельності мобілізованих у Габсбурзькій імперії).

Російські чиновники намагалися дотримуватися Гаазьких конвенцій 1899 та 1907 років. Конвенції забороняли знищувати військовополонених та вимагали надання останнім відповідної їжі, житла, одяжі та можливості листування. Але надавати усім без винятку військовополоненим належні умови не було можливим у країні, ресурси якої були не безмежними та власне населення якої саме голодувало. Отже, умови у таборах військовополонених, які були досить жалюгідними на початку війни, покращилися із наданням допомоги із Австро-Угорщини наприкінці 1915 року.

Доля офіцерів за перші два роки війни була, на відміну від загальної маси військовополонених, набагато краща. Гаазькі домовленості передбачали не використовувати працю офіцерів. Крім того, вони вимагали, щоби держава-утримувач військовополонених виплачувала їм заробітну плату та поважала їх право мати військовополонених помічників (денщиків).

Відчуваючи більш близький зв'язок із захопленими аристократичними чи буржуазними військовополоненими офіцерами, ніж із їх власними військовослужбовцями, російське військове керівництво розглядало їх звання як особисте професійне достоїнство. Платня від російської влади та допомога з батьківщини дозволяли військовополоненим офіцерам жити

досить зручно. Їх становище погіршилося у 1916 році, після девальвації рубля, та стало зовсім поганим після 1917 року.

Для військовополонених, однак, життя покращилося завдяки можливості працювати. Гаазька конвенція дозволяла державі-утримувачу військовополонених використовувати їх робочу силу, що надавало певну свободу на визначеній території. Отже, сотні тисяч австро-угорських слов'ян мали змогу не залишатися у таборах, а працювали у сільському господарстві по всій Російській імперії. Після травня 1916 року, коли російські чиновники дозволили використовувати працю і неслов'янських національностей, кількість працюючих австро-угорців була збільшена до 1,6 млн. чоловік.

А.Рахамімов проаналізував багато чеськомовних, польськомовних, російськомовних, англкомовних, німецькомовних та єврейськомовних джерел, у тому числі більш ніж 1300 листів військовополонених.

У своїй роботі автор робить досить вагомий висновок, що полон Першої світової війни та участь полонених була досить далека від ГУЛАГу та концентраційних таборів. Хоча обмежені ресурси робили життя у полоні досить складним, російські чиновники намагалися розглядати військовополонених відповідно до норм міжнародного законодавства.

Таким чином, аналіз західноєвропейських та американських дослідників проблеми військового полону на Східному фронті свідчить, що вони у своїх наукових пошуках використовували багату джерельну базу. Користуючись архівами Росії, Німеччини, Австрії, Угорщини, Чехії, Польщі, США та Великої Британії, дослідники розробили різноманітні підходи щодо розглядуваної проблеми: від порівняння та ототожнювання військового полону Першої і Другої світових воєн до тверджень, що військовий полон Першої світової був результатом суспільно-політичної свідомості XIX століття. Розглядувані праці західних істориків насичені численним фактичним матеріалом, користуватися яким для українського дослідника не завжди є можливим.

Все ж таки даним дослідженням притаманна певна тенденційність при висвітленні фактів та явищ. Так, більшість із західних дослідників при розгляданні проблеми військового полону обмежуються територіальними межами "Сибіру", який, на їх думку, є найяскравішим прикладом військового полону в Російській імперії через існування такого місця для інтернування, як табори. Хоча на 1917 рік в Російській імперії й існувало близько 400 таборів, але в них розміщувалося менше чверті усіх військовополонених в імперії. Доведено, що більшість військовополонених були інтерновані на території європейської частини Росії, а половина з них – на

території українських губерній через важливість останніх для економічного сектора країни.

Отже, роботи західноєвропейських та американських дослідників є ґрунтовними дослідженнями проблеми військового полону, використаними методами досліджень – метод соціальної історії та соціально-військової антропології у сучасній українській історіографії – не є розповсюдженими. Але при їх використанні та аналізі необхідно застосовувати критичний підхід.

Література

1. Nachtigal R. Die Murmanbahn: Die Verkehrsanbindung eines kriegswichtigen Hafens und das Arbeitspotential der Kriegsgefangenen (1915 bis 1918. – Grunbach: Greiner, 2001.

2. Wurzer G. Die Kriegsgefangenen der Mittelmächte in Russland im Ersten Weltkrieg: PhD Dissertation. – Tübingen, 2000.

3. Rachamimov A. POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front. – Oxford; New York: Berg Publishers, 2002.

4. Leidinger H. Zwischen Kaiserreich und Rätenschaft: Die deutschösterreichischen Heimkehrer aus russischer Kriegsgefangenschaft und die Organisation des österreichischen Kriegsgefangenen und Heimkehrwesens 1917–1920. – Viena: University of Vienna, 1995.

5. Moritz V. Gefangenschaft und Revolution: Deutschösterreichische Kriegsgefangene und Internationalisten in Russland 1914 bis 1920. – Viena: University of Vienna, 1995.

6. Yanikdag Y. Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914–22 // Journal of Contemporary History. – 1999. – #34. – P. 69–85.

7. Nachtigal R. Kriegsgefangenschaft an der Ostfront 1914–1918. Literaturbericht zu einem neuen Forschungsfeld. – Frankfurt am Main, 2005. – 162 p.

8. Там само – С. 62.

9. Там само. – С. 116.

10. Там само. – С. 13.

11. Там само. – С. 20.

12. Там само. – С. 137–138.

13. Там само. – С. 52.

14. Там само. – С. 49.

15. Там само. – С. 50.

16. Нагорная О.С. Реферативный обзор новой исследовательской проблемы // [http:// www.rusgermhist.ru/rusgermhist-anons-8-rus.htm](http://www.rusgermhist.ru/rusgermhist-anons-8-rus.htm)

17. Rachamimov A.P. Marginalized Subjects: Austro-Hungarian POWs in Russia, 1914–1918. – New York: Columbia University, 2000. – P. 123.